

SŁOWNIK GWAR LUBELSZCZYZNY

Tom VIII

CZŁOWIEK I RODZINA

HIGIENA I CHOROBY

MEBLE, SPRZĘTY I PRACE DOMOWE

Ósmy tom *Słownika gwar Lubelszczyzny* zatytułowany *Człowiek i rodzina. Higiena i choroby. Meble, sprzęty i prace domowe* zawiera 2461 haseł wzbogaconych 22 ilustracjami i 39 mapami językowymi. Jest to słownictwo z trzech domen tematycznych, zgrupowane wokół człowieka i jego najbliższego otoczenia. Stanowi odrębną całość tematyczną, poświęconą cechom fizycznym i psychicznym człowieka, częściom ciała, stopniom pokrewieństwa, higienie i chorobom, dawnym meblom i sprzętom oraz niektórym czynnościom wykonywanym w domu.

Słownictwo zebrane w tym tomie jest specyficznym działem leksyki, pokazuje obraz polskiej wsi, z jej odrębnościami przejawiającymi się w kontaktach interpersonalnych oraz miejscu człowieka w codziennej rzeczywistości wiejskiej. Osią spajającą słownictwo z trzech poddanych analizie dziedzin semantycznych, jest człowiek, który jest podmiotem wszelkich działań i ich wykonawcą, wpisując się jednocześnie w obrzędowość i obyczajowość ludową, z bogactwem interpretacji świata otaczającego świata. Dostrzegamy to zarówno w lokalnej, jak i w regionalnej wielości nazw na określenie jednego desygnatu, np.: *bujawka, bujda, hojda, hojdawka, huśtak, huśtawka, kobylica, kobyła, kobyłka, kojda, koleba, kolebajka, kolebak, kolebka, kołysaja, kołyska, koń, korbon, koromak, koza, kozioł, stojak, trójnog, uwiązrak, zajda* ‘kołyska z płachty zawieszanej na czterech kijach’; *bambetel, kanapa, kanapka, lawa, połata, połatka, sofa, sofka, szlaban, tapczan, tarczan, wyrek, wyrko* ‘łóżko zakrywane w dzień deską do siadania’; *boczek, czerkadło, czerkalniczka, czerkawka, dracka, drapaczka, drapka, draska, draśniczka, masa, pocieradło, potarka, siarka, siarniczka, tarło, tartka, zapalniczka, zapalnik, zapalecznik, zapłonka* ‘ścianka pudełka od zapalek, o którą pociera się główkę zapalniczki’, a także w różnorodności cech, zjawisk i przedmiotów poddawanych osądowi społecznemu, np. ‘człowiek leworęczny’ to: *lewak, lewczan, leworóg,*

lewus, majkuciarz, majkus, majkut, majkutnik, malkuta, mantykus, mańda, mańka, mańkus, mańkut, śmaja, ‘nieślubne dziecko’ to: *bachor, bajstruk, basak, bękart, najdka, najduch, najdur, najdus, najduszek, niewiadomski, przychówek, przypalitka, zdybaniec, zdybel, znajda, znajdek, znajduch, znajdus*; ‘choroba przejawiająca się atakami drgawek, pojawieniem się piany na ustach’ to: *choroba świętego Antoniego, choroba świętego Walentego, choroba świętego Wita, padaczka, przypadek, słabość, słabość świętego Walentego, słabota, wielga choroba, wielka niemoc*.

Ludowy obraz nazewnictwa, kreowany przez geograficzną różnorodność określeń i ich wariantywność oraz wielość nazw na określenie jednego desygnatu, może wpisywać się w jedną serię onomazjologiczną, ale też tworzyć różne pola znaczeniowe, uwzględniające rodzaj skojarzeń i odbioru przez człowieka otaczającej go rzeczywistości, np. nazwy ‘żrenicy oka’ motywowane są czynnością patrzenia (*patrzączka, patronka*) i otwierania oka (*żrenica, żronko, żrenica*), ale też wpisaniem w aspekt obyczajowo-kulturowy z odbiciem intencji osoby, z którą się rozmawia (*człowieczko, człowieczek, laleczka, lalka, panienska*). Liczne są również wypadki obejmowania jedną nazwą kilku desygnatów, o podobnym wyglądzie i działaniu, np. *kułak* to ‘staw łączący ramię z przedramieniem’ i ‘dłoń ze zgiętymi, skurczonymi palcami’, *wujek* to: ‘brat matki’, ‘brat ojca’ i ‘mąż siostry matki lub siostry ojca’.

Niniejszy tom jest kolejną częścią opracowania kilkutomowego o wymiarze regionalnym, łączącego wymogi słownika wewnątrzdialektalnego i międzylubelskiego. Ma charakter niedyferencyjny, i – ze względu na jednolitość całości – oparty jest na tych samych zasadach metodologicznych jak siedem już wydanych tomów, ze wspólnym modelem hasła słownikowego, z zachowanym alfabetycznym układem nazw wpisanych w szerokie konteksty kulturowe i obyczajowe oraz z wykorzystaniem technik atlasowych i ikonografii. Z tego też powodu, w tomie VIII powtórzone są elementy założeń metodologicznych i zasad redakcyjnych, a także wykorzystane źródła i opracowania oraz wykaz miejscowości, z których pochodzi materiał.

Terenem badań jest Lubelszczyzna w granicach województwa sprzed 1975 roku, nieznacznie zmienionego od roku 1999 (zob. mapę 1), a materiał został wyekscerpowany z wypowiedzi najstarszych mieszkańców 612 wsi regionu lubelskiego (por. wykaz miejscowości) i od 2510 informatorów. Korpus materiałowy tomu VIII *Słownika gwar Lubelszczyzny* stanowią: 1) nagrania terenowe, zapisane na taśmach magnetofonowych, 2) teksty ciągłe zapisane (bez dokumentacji dźwiękowej), 3) zapisy słów zbierane metodą kwestionariuszową (bez egzemplifikacji kontekstowej). Dodatkowe materiały słownikowe

zostały pozyskane z kartoteki *Atlasu gwar polskich* (zapisy słów bez kontekstów), kartoteki *Słownika gwar polskich* PAN, archiwów językowych oraz częściowo z prac magisterskich, licencjackich i źródeł drukowanych.

Artykuł hasłowy składa się z następujących elementów.

1. Wyraz hasłowy i jego znaczenie realizowane w postaci definicji realnoznaczeniowej.
2. Ilustracja – przywołana przez zastosowanie odsyłaczy do fotografii desygnatu zamieszczonej na końcu części słownikowej. Cyfra po odsyłaczu: zob. oznacza numer zdjęcia.
3. Konteksty występowania wyrazu.
4. Źródła.
5. Geografię wyrazu wraz z mapą językową, przywołaną poprzez zastosowanie odsyłaczy do mapy, zamieszczonej na końcu części słownikowej.
6. Zjawiska fleksyjne i najczęstsze odmiany fonetyczne, zlokalizowane w segmencie: wymowa.
7. Odwołania do synonimów (nazw obocznych w jednej wsi) i heteronimów (oboczników nazewniczych na szerszym obszarze), z zastosowaniem odsyłacza: por.

Przykładowe hasła przedstawiają się następująco.

Człowieczek ‘żrenica oka’

Kto powi żrenica, a kto inny paninka, laleczka, człowieczek, to jest to samo, ale jak sie mówi paninka, laleczka to tak przyjemnie, bo to z uczciwym człowiekiem rozmawia, patrzy mu prosto w oczy i śliczno panienkę widzi, tako laleczkę, a jak człowieczek to już nie taki to uczciwy, bo ino jakiegoś człowieczka zobaczył (Barbarówka). Bo laleczkę i panienkę może zobaczyć tylko człowiek prawy, co ma czyste sumienie, a złodziej, krętacz to ino człowieczka zobaczy (Stryjów). To człowieczek, ale i żrenica mówim, ale do pani to lepi powiedzieć żrenica, bo człowieczek to tak więcy między sobo mówim (Jablęcna). U nas to człowieczek i żrenica na to mówio, a już w mieście to żrenica będzie (Lubień). To mówi sie człowieczek i żrenica, to jest to samo, w oku jest (Olenówka).

Źródła: PM, KAGP, PI, MG.

Geografia: Lubelszczyzna wschodnia (zob. mapa 2).

D. lp. *człowieczka*; D. lm. *człowieczków*; wymowa: *čɥov'eček, čɥuv'eček, čɥv'eček*.

Por. *człowieczko, laleczka, lalka, panienka, patronka, patrzączka, żrenica, żronko, żrenica*.

Kufer ‘drewniana, ozdobna skrzynia na odzież’ (zob. ilustracja 7).

Kufer to zamykana drewniana rzeźbiona skrzynia (Zagórze). Kufer to drewniana skrzynia na ubranie (Rozięcín). Kufer to mebel z żelaznymi okuciami na ubrania (Osmolice). A tak ży ni było żadnych sygmentów jak teraz jest, tyku były, tak zwany skrzyni były, kufry były. Bilizne składało si du kufra, w skrzyni tu były ubrania puskładany (Kryłów). Szafów nie było, tylko w tem kufrze wszystko (Lipa). Kufer to skrzynia drewniana na ubranie (Wiski). Kufer to drewniana, często zdobiona skrzynia na ubrania (Grabowiec). Kufer ma wieko półokrągłe i okute (Karczmiska). Kufer ma wieko wypukłe (Polichna). I kufry, tak, kufry. To w tych kufrach so takie. Skrzynia taka ło. A wszystko, te galgany wszystkie te plachty, tam koszule, kalessony, o to tak. To kufer to stary jeszcze u nas je (Tulniki). Kufer to schowek na rzeczy, skrzynia z wiekiem półokrągłym, okuta (Rudno). Kufer to rodzaj ozdobnej skrzyni (Suchawa). Kufer to paka drewniana na ubranie i bielizne (Orłów Drewniany). Kufer ma wieko zbijane jak skrzynka i to sie zapiro, kufer jest przynośny (Gromada). Kufer jest półokrągły, zasuwalo sie go na skobel (Hucisko). Kufer jest mniejszy od skrzyni, jest żelaznymi obręczami ukuty, ma wieko wypukłe (Ruda Solska). Kufer to schowek na ubrania i bielizne w kształcie pudła (Ratoszyn). Kufer to schowek na ubrania z półokrągłym i okutym wiekiem (Grądy). Kufry, skrzynie stały w komorach (Branew). Kufer to już jak panna młoda za mąż wychodziła, to tam już mama jej nakładala to dywany, to pościel to co nakładzione miała, to walki płótna swojej roboty narobione (Hołowno). Kufer to drewniana, często zdobiona skrzynia na ubrania (Grabowiec). Tak, kufer, dywany, płótno, to wszystko, to musiała panna mieć, i w posagu ojciec dawał krowe. Jak w wesele, orszak szedł weselny, to ten kufer jechał za, z tyłu od razu kufer jechał do teściów. I co najcięższy był, to była najbogatsza panna (Bojary). Kufer to drewniana, często zdobiona skrzynia, w której panna przechowywała wyprawę ślubno (Malinówka). Ważny był też kufer, który dziewczyna miała u siebie w domu. Od niego zależał stan materialny dziewczyny. Były kufry pięknie malowane i ozdabiane lub też bardzo skromne. W nim mieścił sie dobytek przyszłej panny młodej (Bytyń). Na wiano to dawała matka córce kufer, żeby se te galgany miała dzie włożyć (Gołąb). Dla panny młody wyprawa musiała być. Musiał też być duży kufer z wikliny albo z drewna (Moniatycze). Drużbanty zabierajo kufer, poduszki, pirzyne, wiążujo na wóz już, i siadajo na ten wóz, już przyjado do młodej, to już musi ojciec wykupić. Kufer to był w kształcie pudła do przechowywania odzieży (Gałęzów). Jak w wesele, orszak szedł weselny, to ten kufer jechał za, z tyłu kufer jechał do teściów (Glinny Stok).

Źródła: PM, ML, KAGP, MG.

Geografia: powszechna (zob. mapa 33).

D. lp. *kufra*; D. lm. *kufrów*; wymowa: *kufer*.

Por. *kuferek, sąduk, skrzynia, skrzynka*.

Lewus ‘człowiek leworęczny’

Lewus to wszystko robi lewo ręko (Gręzówka). *Lewus, bo zamiast prawo ręko, to robi lewo* (Stanin). *Kiedyś to na lewusów krzyczeli, żeby przeszedł na prawo ręko* (Telatyn). *Ja patrze, a un pudpisuje sie lewo ręko, przecie to lewus jest* (Ulhówek).

Źródła: PM, KAGP, MG.

Geografia: okolice Hrubieszowa, Tomaszowa Lubelskiego, Białej Podlaskiej, Łukowa i Puław (zob. mapa 16).

D. lp. *lewusa*; D. lm. *lewusów*; wymowa: *levus*.

Por. *lewak, lewczan, leworóg, majkuciarz, majkus, majkut, majkutnik, malkuta, mantykus, mańda, mańka, mańkus, mańkut, śmaja*.

W tomie VIII *Słownika gwar Lubelszczyzny*, podobnie jak w tomach I, II, III, IV, V, VI i VII zastosowano zapis ortograficzny, a formę hasła sprowadzono do ogólnopolskiej. Zestandaryzowany i ujednolicony zapis półfonetyczny, ale uwzględniający właściwości fonetyczne, morfologiczne i składniowe gwar regionu lubelskiego, zastosowano także w przywołanych w haśle kontekstach.

Integralną częścią hasła słownikowego są ilustracja i mapa, a także kwalifikatory. Mapa spełnia istotną rolę wizualnej specyfikacji geograficznej. Została wkomponowana w hasło, zgodnie z założeniem, że jej umieszczenie pozwala nie tylko na pełniejsze wykorzystanie informacji geograficznych, ale także na uchwycenie miejsca danego leksemu w specyfice gwarowej regionu. Daje czytelnikowi lepszą orientację w usytuowaniu przestrzennym danej nazwy, zasięgu jej występowania (zwarcie, wyspowo, w rozproszeniu, sporadycznie, nierównomiernie, centralnie czy peryferyjnie), naświetla związki leksykalne danego obszaru z obszarami sąsiadującymi. Każda z tych informacji niesie pewne treści rzutujące na charakter nazwy i określanego przez nią desygnatu. Dowiadujemy się ponadto o miejscu danej nazwy wśród innych określeń danego desygnatu – synonimów i heteronimów – oraz o jej ekspansywnym lub recesywnym charakterze, na który wskazuje zasięg i miejsce lokalizacji. Ilustracja pozwala na pełniejszą identyfikację desygnatu i jego szczegółową charakterystykę wizualną.

Kwalifikatory nie stanowią odrębnego segmentu hasła, ale są wpisane w przywołane konteksty gwarowe, pochodzące od użytkowników gwary. Są odpowiednio dobrane i

uporządkowane, zgodnie z zastosowaną metodologią opisu hasła słownikowego. Taka koncepcja wykorzystania kwalifikatora i wbudowania go w kontekst, odzwierciedla świadomość językową mieszkańców współczesnej wsi, którzy poprzez nazwę i desygnat, przywołują obraz z przeszłości.

Tom *Człowiek i rodzina. Higiena i choroby. Meble, sprzęty i prace domowe* spełnia walor dokumentu utrwalającego dziedzictwo językowe i zgodnie z Konwencją UNESCO z 2003 r. wpisującego się w ochronę niematerialnego dziedzictwa kulturowego regionu oraz w długofalowe prace badawcze o fundamentalnym znaczeniu dla dziedzictwa i kultury narodowej. W obliczu zmian, jakim podlegają współczesne gwary, taka forma dokumentacji staje się kulturową koniecznością i wyzwaniem dla współczesnych i przyszłych pokoleń. Jest odzwierciedleniem złożoności i wielokulturowości gwar Lubelszczyzny oraz obrazem zróżnicowania leksykalnego regionu ze zjawiskami małopolskimi, mazowieckimi, kresowymi, ogólnogwarowymi i ogólnopolskimi. Interpretacja dialektologiczno-etnolingwistyczna materiału pozwala na wszechstronną charakterystykę nie tylko nazwy, ale jej miejsca w strukturze kulturowej, obyczajowej, wierzeniowej i świadomościowej mieszkańców wsi regionu lubelskiego, będącego nie tylko pomostem między wschodem a zachodem, ale między Unią Europejską a Europą wschodnią.

Tom VIII *Słownika gwar Lubelszczyzny* jako opracowanie naukowe, ale także użytkowe o wymiarze praktycznym, jest nie tylko formą utrwalenia i zachowania dziedzictwa językowego i kulturowego regionu lubelskiego, konceptualizowanego w postaci zbioru słów tworzących leksykon gwarowy, ale przede wszystkim istotnym instrumentem w kreowaniu „marki regionalnej” i promocji regionu lubelskiego, z założeniem jego dostępności dla szerokiego kręgu odbiorców, zarówno językoznawców, jak i badaczy innych dziedzin, twórców regionalnych, propagatorów kultury regionu, nauczycieli realizujących edukacyjną ścieżkę regionalną i upowszechniających założenia „małej ojczyzny” oraz młodzieży, pragnącej zrozumieć istotę kulturowo-językowego obrazu własnego regionu.

Opracowała Halina Pelcowa